

Б. А. Қалиев, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты;

Ж. С. Рамазанова, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты

ІШКІ ҰЙҚАСТАР СИПАТЫ

Аннотация. Мақалада ішкі ұйқастардың қызметі, олардың Абай өлеңдеріндегі қолданылу ерекшеліктері сөз болады. Дыбыстық қайталамалардың ұйқас жасаудағы рөліне айрықша мән беріледі.

Түйін сөздер: ұйқас, фоника, әуезділік, ішкі ұйқастар, поэтикалық тіл т. б.

Өлең фоникасындағы басты мәселе фонетикалық құралдардың стилистикалық мәні айрықша маңызды болып келетін поэтикалық тілдің дыбыстық жымдасуына талдау жасау болып табылады. Дыбыстық мәнерлілік мәселесіне де басты назар аударылады. Дыбыстау арқылы мәтінге (өлеңге) стилистикалық тұрғыдан баға беруде (бағалауда), оларды дыбыстағанда фоника ең маңызды мәнге ие болады.

Фоника көркемдік форманың құранды элементі ретінде поэтикалық тілдің басқа да экспрессивтік құралдарын күшейте отырып, ақынның диттеген ойын анағұрлым толық, айқын жүзеге асыруына қызмет етеді. Фониканың ең күшті құралы — ұйқас. Поэтикалық тілде ұйқас композициялық-дыбыстық қайталау ретінде, өлеңнің құлаққа жағымды дыбысталуын келтіруші құрал ретінде және сөздегі көркемдік қатынастардың маңыздыларын бөліп көрсетуде басты рөл атқарады. Тілдің стилистикалық мәні бар негізгі фонетикалық құралдарына тіл дыбыстары, бунақ (тіркес) екпіні, дауыс ырғағы, интонация және ұйқас жатады.

Абай өлеңдеріндегі ұйқастар да фоникалық тұрғыдан ерекше құрылған:

Жазу жаздық,
Хат таныдық,
Болдық азат молдадан.
Шала оқудан
Не жарыдық,
Қалғаннан соң құр надан?
Бағасыз жастық —
Бозбастық,
Адастық¹.

Ақын шығармаларында өлеңнің фоникалық (үндік, әуендік) үнін үйлестіру ондағы сөздердің ырғақтық-әуендік жағынан ұжымдасуы арқылы және дыбыстық құрамы арқылы жасалады. Сондықтан осы мақсатта жұмсалатын дыбыстық қайталаулардың мәні айрықша болып келеді.

Кейбір жағдайда қайталамалар ұйқасатын сөздердің ортасында да келе береді. Мысалы:

Осы жалған дүниеден
Шешен де өткен не бұлбұл,
Көсем де өткен не дүлдүл
Сөз мәнісін білсеңіз.

Сұлу аттың көркі — жал,
Адамзаттың көркі — мал...²

Ғалым Р. Сыздық мұндай құрылымдарды өлеңнің ішкі ұйқасына, «тармақаралық, яғни қаттаулы ұйқастарға» жатқызады. «Қаттаулы ұйқастар Абайдың өлшемі, ырғағы, ұйқас суреті және композициялық құрылымы, қысқасы, архитектуроникасы жағынан қазақ поэзиясында бұрын жоқ түрде жазылған өлеңдерінде жиі қолданылғанын»³ айтады.

Өлеңді шығармада ұйқас үлкен жүк арқалайды. Ұйқас өлең тармақтарының соңында келіп отырады, ал тармақ соңы — өлең мәтініндегі өте күшті кідіріс орны. Демек, өлеңдегі бірден-бір көзге ілігер жер — тармақ соңындағы күшті кідіріс орны. Ұйқас сөздердің мағыналары бір-бірімен байланысты және есте сақталады. Кейде өлең тармақтарының соңын ғана оқи отырып, оның мағыналық толымдылығын байқауға, әрі тақырыптың жалпы өрбіп-дамуын қадағалауға болады. Ұйқас арқылы тақырыптық және ассоциативтік әр түрлі суреттерді ретке келтіруге болады. Мысалы, Абайдың «Бұралып тұрып, буыны

құрып («Көкбайға»)» деген 8 жолдық өлеңінде мәтіннің жағымсыз портрет тақырыбын ұйқасқа қарап-ақ бағамдауға болады:

*Бұралып тұрып,
Буыны құрып,
Қисайта тартып мұрынын;
Әсемсіп, сәнсіп,
Білгенсіп, бәлсіп,
Әр нәрсенің орынын;
Керенау, кердең, бір керім,
Жақпайды маған сол жерің.*

Осындағы етістіктің көсемше тұлғасында келген сөздерді белгілі бір жүйе, тәртіппен ұйқастыра отырып, көңілі толмау, кекесін мәнді етістіктер арқылы әрі соңғы екі тармақты «*Керенау, кердең бір керім, Жақпайды маған сол жерің*» деп өз ойын нақтылаумен де жағымсыз бейне тудыра алған. Демек, ұйқас — форма ретінде өлеңнің мазмұндық та көрсеткіші.

Әдетте, ұйқас туралы айтар болсақ, өлең тармақтарының соңындағы әуезділік жайында сөз қозғаймыз. Алайда ұйқас тек тармақ соңында ғана болып қоймайды, тармақ басында да, тармақ ішінде де болуы мүмкін. Себебі өлең ішінде қандай да бір жеке буынның кез келген буынмен ұйқасып келуі — ғажап емес. Дәстүр бойынша мұндай әуезділік (үндестік) жиі кездеспейді және ойламаған жерден пайда болады. Сондай-ақ өлеңнің бір ғана позициясында жиі қайталанып отыратын ішкі ұйқастар да болады және де оларды әдеттегі ұйқастармен, яғни тармақ соңы ұйқастармен бір қатарда қарастыруға болады.

Тармақ соңындағы ұйқас сияқты ішкі ұйқастар да өзіне соншалықты назар аударуды қажет етеді. Орыс ақыны В. Маяковский тармақ соңы ұйқастың маңызды мәнін әжептәуір төмендете келіп, «*Как делать стихи?!*» деп аталатын кітапшасында: «*Концовое созвучие, рифма — это только один из бесконечных способов связывать строки, самый простой и грубый*»,⁴ — деп жазады.

Тармақ басындағы сөздерді де ұйқасқа қатыстыруға болатынын, тармақ соңы мен екінші тармақтың соңын бір мезгілде үшінші және төртінші тармақтардың соңғы сөздерімен де т.б. басқаша түрде ұйқастыруға бола беретінін айтады.

Демек, сөздер мен буындарды әртүрлі етіп, өлеңде және өлең шумақтарының кез келген жерінде (тармақ басы, ортасы, соңы) ұйқастыра беруге болады. Бұл, әрине, ақынның шеберлігіне, талғам, біліктілігіне байланысты. Мұны тек қазіргі кезеңдегі ақындардың өлеңдерінен ғана емес, ұлы ақынның классикалық поэзиясының бай тәжірибесінен де айқын көре аламыз. Өзінің буын саны немесе құрамының көлемі жағынан «ішкі ұйқастардың» тармақ соңындағы ұйқастардан ешқандай айырмашылығы жоқ. Тармақ соңындағы ұйқас бірден назарға ілігеді, себебі оның қайда тұру (келу) қажеттілігінен бе екен, оқырман оның әдеттегі өз орнында келуіне көңіл аударады. Қатар келген екі тармақтың бастапқы сөздері ұйқасқан жағдайда тармақ басы ұйқастар көп байқалмайды, сонымен бірге олар қайталанбайды.

Ішкі ұйқастар толық үндестік жасаса, ырғақ айқын сезіліп, ерекшеленетіні белгілі. Абайда ішкі ұйқастар өлеңнің әуезділігін арттырып, түрлендіре құбылту қызметін атқарады:

*Егіннің ебін,
Сауданың тегін
Үйреніп, ойлап, мал ізде.
Адал бол — бай тап,
Адам бол — мал тап,
Қуансаң, қуан сол кезде.
Біріңді, қазақ, бірің дос
Көрмесең — істің бәрі бос.*⁵

Осы тармақтардың түзіліміндегі көзге түсер бір ерекшелік — өлеңнің өн бойына жайылған аса әдемі үндестікті тудыратын ішкі дыбыстық үйлесім.

Демек, ішкі ұйқастар өлеңнің фоникалық (әуендік, музыкалық) құрылымына өң берсе, әрі өлең құрауға қатысады. Ішкі ұйқастың негізгі қызметі сөздердің үн әуенінің ұйқасып келіп, әсер ету, яғни өлең тармақтарының жалпы эмоциялық үнін (бояуын, тонын) күшейту болып табылады. Әрі «ішкі ұйқас жасап тұрған сөздер дауыс ырғағымен мағыналық бөліктерді бір-бірінен айырып, оларға ой екпінін түсіруге көмектеседі»⁶. Мәселен,

Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы,

Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім?... —

дегенде екінші бунақтан кейін дауыс кідірісі болады да, ішкі ұйқас жасап тұрған сөздер соңғы ұйқастағы сөздер арқылы өзіне көңіл аудартады.

Абайдың бірқатар өлеңдерінде дыбыс үндестігін жасайтын аллитерация мен ассонанс, сөздердің, тұлғалардың қайталаулары арқылы үндестік туғызатын анафора, параллелизм құбылыстарынан басқа ішкі ұйқастардың әр түрлі стильдік қызметтерімен қатар фоникалық қызмет атқарып, үн жарасымын туғызатынын Р. Сыздықова өте орынды атап көрсетеді.

Шынында да Абай өзіне дейінгі жыраулар поэзиясындағы өнімді қолданылған өлең өрнегін жетік меңгеріп, өлең тармақтарының сазды да әуенді болуына барынша күш салған. Мазмұн мен форманың өзара қабысуына үлкен мән берген. Оны «Самородный сары алтын», «Оспанға» т. б. өлеңдерінен көреміз.

Ұлы шайыр «Сегіз аяқ» және алты тармақты болып келетін басқа да өлеңдерінде ұйқастың грамматикалық құрылымын берік сақтап, тармақ ішіндегі бар сөзді үйлестіріп, өлең әуезділігін күшейте түседі. Мысалы:

*Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі
Өрнегін сендей сала алмас.
Білген маржан,
Білмеске арзан,
Надандар бәһра ала алмас.
Қиналма бекер, тіл мен жақ,
Көңілсіз құлақ — ойға олақ...⁷*

Демек, өлең өзі үнділік пен әуезділіктен дыбыстардың үйлесімді, ырғақты әдемі тіркесуінен құралған әсемдіктің әлемі десек, бұл әлемнің ең кішкене элементі — дыбысты зерттеп, оның өлең мәтініндегі қызметін ашып көрсетудің маңызы зор және дыбыстағанда фоника ең маңызды мәнге ие болып табылады.

¹ Абай. Қалың елім, қазағым: Шығармалары. — Алматы, 1995. — 384-б.

² Абай. Қалың елім, қазағым: Шығармалары. — Алматы, 1995. — 87-б.

³ Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі: Монография. — Алматы, 2004. — 208-б.

⁴ Маяковский В. В. Полн. собр. соч. в 13 т. 12. Статьи, заметки и выступления: ноябрь 1917-1930. — М., 1959.

⁵ Абай. Қалың елім, қазағым: Шығармалары. — Алматы, 1995. — 69-б.

⁶ Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі: Монография. — Алматы, 2004. — 151-152-б.

⁷ Абай. Қалың елім, қазағым: Шығармалары. — Алматы, 1995. — 42-б.

РЕЗЮМЕ

В предлагаемой статье речь идет о функциях и об особенностях внутренних рифм в стихотворных произведениях Абая. Особое внимание уделено роли звуковых повторов при создании рифм.

RESUME

In this article we are talking about the functions and features of the internal rhyme in poetic works of Abai. Particular attention is paid to the role of sound repetitions in creating rhymes.